

PRENOŠENJE GLAGOLJSKE TRADICIJE U LITURGIJI

Anton BENVIN

Glagoljaštvo, glagoljaši, glagoljica, glagoljati, glagolizam... izrazi su raznolikih prelijeva značenja. Ako krenemo od pojma *glagoljaša* i rečemo da je to crkveni službenik koji *glagolja*, tj. koji na području latinske liturgije vrši bogoslužje *glagoljski* ili hrvatskom redakcijom staroga crkvenoslavenskog jezika, onda je riječ *glagoljaštvo* od pamtivijeka obojena i jezično i *liturgijski*. U svom začetku *glagoljica* je nikla iz misionarskog programa dvojice Grka, poblize: iz njihove svijesti da kršćansku poruku i sadržaje (riječ i tajnu) treba slavenskim narodima, koji su već bili pokršteni, priopćiti *na njihovu jeziku*. Prema staroslavenskom izvoru, podunavski knez Rastislav veli bizantskom caru Mihajlu ovako:

„Ljudemb našimb pogan'stva se otvr'gšimb i po hristian'sky se zakon' dr' b-žeštemb, učitelja ne imamy takogo iže ni by v' b svoi jazykb istuju v'ru (*varijanta* 6, 7; G, 13: istinnuju v'ru; dok 9, 11, 14 ima: i s'tuju v'ru) hristian'skuju skazalb, da se byše i iny strany zrešte podobili nam b. To posli ny, vладыko; episkopa i učitelja takogo. Ot b vasb bo na v'se strany dobrb zakonb ishoditb.” (ŽK 14, 3–5).¹

Predavanje vjerskih sadržaja suvremenim slavenskim jezikom 9. stoljeća imanentnom je logikom vodilo k bogoslužju ili liturgiji (tj. svetim tajnama: krštavanju, euharistiji, časoslovu, raznim blagoslovima, molitvama, pokopu mrtvih i sl.) tako da je od početka cjelokupna inicijativa solunske braće, Konstantina-Ćirila i Metodija, nosila izrazit *liturgijski* pečat.

Zadatak je ovog prikaza izložiti kako se liturgijsko predanje kroz minule vjekove (a to je raspon od preko tisuću godina) odvijalo na glagoljaškom području u nas, napose na otoku Krku. U ovoj dionici 20. stoljeća spomen Svete braće posebno je opravdan: prije desetak godina proslavila se 1100. godišnjica smrti mlađeg brata, Konstantina-Ćirila Filozofa (869–1969) – u nas je održan simpozij „Glagoljica – jedanaest stoljeća jedne velike tradicije” u organizaciji Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i Staroslavenskog instituta „Svetozar Ritig” u Zagrebu;² nešto prije navršio se jubilej i moravske misije (863–1963), a za koju godinu se naša i svjetska kulturna javnost sprema slaviti 11-stoljetnu godišnjicu smrti starijega brata, Metodija (885–1985).

U vezi s time korisno je spomenuti kako je službena potvrda suvremenoga narodnog jezika u liturgiji katoličke Crkve uslijedila na Drugom vatikanskom saboru, skoro simbolički, baš na tisuću i stotu obljetnicu moravske misije promulgacijom konstitucije o bogoslužju („Sacrosanctum concilium”, 4. prosinca 1963). Neki misle da je služenje upravo glagoljske mise pred saborskim ocima u vatikanskoj bazilici bila ona kap koja je prevršila mjeru očiglednosti u prilog nelatinskih živih jezika u liturgiji rimokatoličke Crkve.³ Time je mučno pitanje „liturgijskog jezika” koje je potresalo Crkvu kroz stoljeća, a naše glagoljaške krajeve stajalo nemilih muka, riješeno upravo u duhu ćirilometodske kulturno-političke i pastirske mudrosti. Valja napomenuti kako je u korist narodnog jezika u liturgiji, još u vrijeme prvoga saborskog zasjedanja na Saboru (ujesen 1962), bio ustao ondašnji milanski kardinal G. B. Montini, kasniji papa Pavao VI. (1963–1978), navodeći Pavlove riječi o nuždi razumljivosti govora u liturgiji (1 Korinćanima 14).⁴ a to su one iste koje je Konstantin Filozof, prema Žitiju, navodio raspravljajući s latinskim „trojezičnicima” u Mlecima, tj. sa zadržim zastupnicima načela da samo tri jezika (hebrejski, grčki, latinski – oni kojima bijaše pisan natpis Isusove krivice na križu) imaju pravo da se rabe u crkvenom bogoslužju.⁵

Neće stoga biti na odmet pitati: kako se glagoljska tradicija vjekovima prenosila po našim stranama, posebno u liturgiji? (Riječ „tradicija” može biti dvoznačna: kazuje, naime, i *sadržaj* koji se prenosi, dakle predano blago, baštinu, naslijeđe, a znači i sam *tok predanja* ili prenošenja kao događanje u vremenu, od starine prema nama; ovdje uzimamo riječ poglavito u prvom smislu). Kako se izvorna ćirilometodska ostavština u našim, prvenstveno hrvatskoglago-ljaškim krajevima, od davnog 9. predavala sve do našega 20. stoljeća? Kako je to teklo u liturgiji?

1. POČECI GLAGOLJSKE BAŠTINE

Pošto je na riječ bizantskog cara Mihajla III. (842–867) pristao na slavensku misiju, Konstantin Filozof je u Carigradu smislio obrise zadaće kao i stil kojim ju je najbolje izvršiti. Pri ruci mu je bio brat, monah Metodije. Konstantin je, čini se, najprije složio novi pismeni sustav po fonetskom principu (*glagoljicu*) te na osnovi nekoga make-donskog narječja svog zavičaja stvorio suvremenu jezičnu podlogu za prijevod bitnih kršćanskih misionarskih knjiga, koje su pretežno bile liturgijske. Po svjedočanstvu Žitija, Sveta su braća najprije prevela Evandjelje:

„abije složi pismena i načetъ besêdu pisati euaggel'skuju: Isprbъ va bē slovo i slovo bē u boga i bogъ bē slovo i pročeje” (ŽK 14, 14);

Osim Evandjelja preveden je također psaltir, zatim Apostol te izabrane crkvene službe (očito neki liturgijski priručnik).⁶

Kad su stigli u Moravsku, u današnje Podunavlje u kojem još ne bijaše Mađara, tamo nisu zatekli naprosto prazninu, „tabulam rasam”, jer su prethodni vjerovjesnici morali ljude uvoditi u osnove kršćanskog vjerovanja i moljenja po zapadnom uzoru. Kako su Solunska braća konkretno postupila, danas nije moguće utvrditi. Općenito se drži da su njihovi liturgijski tekstovi bili priređeni po bizantskom obredu, ali, s druge strane,

nije vjerojatno da su otklonili sve ranije tekstove što su ih među Slavenima ostavili zapadni misionari (iz Aquileje, Salzburga i drugih franačko-germanskih središta, čak iz Irske). Kao rođeni Grci, liturgiju su ipak vršili na slavenskom jeziku, i po svoj prilici istočnim obredom (bizantskim). Učenjaci kao S. Ritig i J. Vajs smatraju da je bar u prvo vrijeme misije njihova liturgija morala biti grčkog tipa.⁷ To na svoj način potvrđuje bilješka Ljetopisa popa Dukljanina u latinskom izvodu gdje piše:

„Itaque Constantinus, uir sanctissimus, ordinauit presbyteros et litteram lingua sclauonica componens commutauit euangelium Christi atque psalterium et omnes diuinos libros ueteris et noui testamenti de graeca littera in sclauonicam necnon et missam eis ordinans *more Graecorum* confirmauit eos in fide Christi.”⁸

Znamo da je brzo uslijedio otpor prijašnje hijerarhije, franačko-latinaške, prema njihovom obrednom ponašanju. O tom Žitije donosi ovu bilješku:

„Rasteštu že božiju učeniju zly zavistivyi isprbva tryklety dšavolb ne trbpe sego dobra nš vššbdš vš svoje šbsudy i načetb mnogyi vš zdvizati glagolje imb: Ne slavit se bogš o semb... Nš trši jezyky jestb šbkmo izbralb: jeuvreisky i grčš'sky i latin'skyi, imiže dostoitb bogu slavu všzdati.

Bēhu že se glagoljušte latin'scši šb pričestnici, ašerei i jerei i učenici. I brav' že se šb nimi jako Davidb šb inoplemen'niky, kniž'nimi slovesi pobēzdb je, nareče je *trijezyčniky*, jako Pilatu tako napisavšu na titlē gospodni” (ŽK 15, 5–9).

Ta napetost i otvorena borba za prava slavenskog jezika neće prestati do kraja Konstantinova života (usp. ŽK 18, 9; 16; ŽM 6, 4); dapače sva će buduća glagoljska tradicija u liturgijskom pogledu biti prožeta sad blažom, sad oštrijom kontroverzijom. Može se reći da je, sve do Drugog vatikanskog sabora (1962–1965), unatoč nizu odobrenja, staroslavenski jezik unutar zapadnog kršćanstva bio cijenjen kao „manje vrijedan”, nekad izričito zvan „barbarskim” jezikom.

Konstantin je ipak, prigodom posjeta Rimu, zahvaljujući spletu povoljnih okolnosti (donio je rimskoj Crkvi moći pape, svetoga Klementa; opći je politički kontekst svjetovao da se prema Slavenima zauzme dobrohotniji stav; u Rimu su živjeli grčki monasi te su sa svojom drugačijom obrednom i jezičnom praksom bili redovna pojava; i, napokon, nije bez značenja bila sama Konstantinova teološka argumentacija u prilog narodnim jezicima).⁹ Konstantin je uspio da papa Hadrijan II. (867–872) osobno prihvati slavenske knjige te se liturgija, kako ističe Žitije, orila

„vš crbkvi svetago apostola Petra sloven'skymb jezykomb” (ŽK 17, 5–7);

isto tako u drugim rimskim crkvama, poimence u Sv. Petronili i Sv. Andriji, a na kraju

„u velikago učitelja vš seljen'skago Pavla apostola vš crbkvi; i všsu noštšb pēše sloven'sky i (*varijanta G 13*: na utrēe paky) litur'giju nadš svetyymb grobomb...” (ŽK 17, 8–9).

Rimski put – kako također znamo iz Žitija (ŽK 15, 18) – imao je za cilj redenje slavenskih učenika: Sveta su braća od početka išla za tim da u Moravskoj uspostave solidno obrazovanu domaću hijerarhiju, tj. da slavenskim narodima Podunavlja i širih strana pomognu da svoju Crkvu vode sami. Tako je u Rimu bilo zaređeno pet njihovih uče-

nika: trojica za prezbitere (*popvy*) a dvojica za čitače (*anognosta, lectores*: ŽM 6, 4). I sam je Metodije bio rukopoložen „na popov stvo“: postao je dakle jeromonah (ŽM 6, 2–4). Na žalost, tu je Konstantin obojio i davši se zamonašiti s imenom Ćiril u 42. godini života (14. veljače 869) umro i on kao jeromonah. Metodije se s jezgrom nove hijerarhije sam vratio u Moravsku. Neprilike s „trojezičnicima“ nisu ga minule. S njima se mučio i kao nadbiskup sve do smrti (6. travnja 885).

Poslije njegova nestanka političke su se okolnosti naglo pogoršale, tako da su koju godinu kasnije učenici braće Ćirila i Metodija bili protjerani iz svoje zemlje. Sjajne perspektive plodna rada dovedene su na rub propasti. Tada je veća skupina, kako izgleda, prešla u Bugarsku sklonivši se na dvor kneza Borisa (na čelu su bili Kliment, Naum, Angelarije, Sava); neki su prešli u Češku a jedan ih je dio morao dospjeti u naše krajeve, i to upravo u kvarnerski bazen. Nije isključeno da su bili prodani kao roblje Židovima,¹⁰ te su preko Mletaka dospjeli u bizantske posjede na istočnom Jadranu (u tzv. Bizantsku temu, na otoke Krk, Cres i druge).¹¹ Ta je pretpostavka potkrijepljena epigrafijom. Na Kvarneru i oko njega nalaze se najstariji hrvatski glagoljaski spomenici: Valunska ploča na Cresu, Plominski i Grdoselski natpisi u Istri, Krčki natpis te znamenita Bašćanska ploča (svi stariji od 12. stoljeća). Značajno je opet da su ti natpisi odreda vezani uz liturgijsko mjesto (crkvu), dotično uz mjesto stanovanja liturgijskih službenika (kao npr. Krčki i Grdoselski ulomci).¹²

No, nameće se pitanje: osim tih ostataka, tih „reliquiae reliquiarum“ u kamenu, koliko se od bogate ćirilometodske kulturne baštine sačuvalo u liturgiji hrvatskih glagoljaša?

2. GLAGOLJSKA LITURGIJSKA TRADICIJA MEĐU HRVATIMA

Ne da se pobliže odrediti koliko je i što od zamašnog programa i osebnog nasljedja Solunske braće prešlo na hrvatsko područje odmah poslije njihove smrti, tj. krajem 9. stoljeća. Znamo međutim da se otprilike jednu generaciju kasnije, tj. dvadesetih godina 10. stoljeća, u Dalmaciji bilježi nazočnost Metodijevih učenika, a pogotovu njihovo za okolinu atipično obredno ponašanje u crkvi. O tom raspravlja Prvi crkveni sabor u Splitu 925. godine, u vrijeme kralja Tomislava i pape Ivana X. (914–928). Tim se problemom bavi i korespondencija ovog pape s našim krajevima.¹³ Pritisak premoćnije većine, tj. latinske liturgijske prakse, težio je za tim da glagoljaše polatini, jer joj je *a priori* bilo čudno, nepoželjno i sumnjivo bogoslužje na slavenskom jeziku (*in barbara seu sclauinica lingua*).¹⁴ Taj će pritisak od prve polovice 10. stoljeća i ovdje trajati stalno, sve do polovice ovoga, 20. stoljeća. No hrvatski su mu glagoljaši uz Jadran, i negdje u unutrašnjosti (poimence u biskupijama senjskoj i krbavskoj ili modruškoj) uspjeli odoljeti.

Analogno onom stanju u prvo doba moravske misije, kad se program Svete braće nekako nadovezao na prethodno provedeno pokrštenje i dosljedno određenu liturgijsku praksu zapadnog tipa, slično je – ali i drugačije! – moralo biti u onom dijelu današnje Hrvatske gdje su učenici presadili baštinu svojih učitelja. Moramo pretpostaviti da se i ovdje ćirilometodska zamisao i praksa nacijepila na pretpostojeću litur-

gijsku maticu, koja je vjerojatno bila romanska, ali nije *a limine* isključivala grčki jezik i obred (što će po Dalmaciji živjeti još stoljećima). Moramo se pitati: ne kriju li riječi pape Ivana X. u pismu splitskom nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganima (a to su u ono doba bili i biskupi: krčki, osorski i rapski), da u „slavenskoj zemlji” (tj. u Hrvatskoj) liturgijsku službu (*ministerium sacrificii*) treba vršiti „secundum mores sancte Romane ecclesie”, upravo to da se ta služba i obredno vršila drugačije, možda „more Graecorum” (kako veli latinski izvod Ljetopisa popa Dukljanina)? Drugim riječima: nije li i *obredno* glagoljska liturgija među Hrvatima početkom 9. stoljeća bila istočna? Ta mogućnost nije isključena, iako argument iz samog Papinog teksta nije stringentan: u prilog *obredne*, nego u prilog *jezične* strane:

„ut secundum mores sancte Romane ecclesie (in) Sclauinorum terra ministerium sacrificii peragant, *in latina scilicet lingua, non autem in extranea*, quia nullus filius aliquid loqui debet uel sapere, nisi ut pater ei insinuauerit”.¹⁵

Zahtjev, međutim, da se obredi vrše „po običajima svete rimske Crkve” bio je jasan te će se postupno provoditi i prevesti, tako da je do nas došlo praktički mnogo spomenika s naslovom misal ili brvijal (*breviale* ili *breviarium*) „po zakonu rimskoga dvora” (kasnija formula: *secundum consuetudinem curiae Romanae*).

Sredinom 13. stoljeća, kad preko krčkog biskupa Fruktuoza piše da usvaja molbu omišaljskih benediktinaca glagoljaša da vrše bogoslužje (*divina officia*) slavenskim jezikom i pismom a po obredu rimske Crkve (*secundum ritum ecclesiae Romanae*), papa Inocent IV. (1243–1254) prihvaća razlog tradicije ili običajnog prava:

„prout iidem et praedecessores sui facere consueverunt”.¹⁶

što znači da je glagoljica u krčkoj biskupiji, kao uostalom i u susjednoj senjskoj,¹⁷ bila tradicionalno vezana uz rimski obred.

Taj reskript Inocenta IV. potvrđuje činjenicu kako je na glagoljaškom tlu i jedan izrazito latinaški red, kakav je bio benediktinski, preuzeo glagoljsku službu Božju. Bašćanska ploča klesana je i usčuvana u njihovoj opatiji. U nas je nastao i prijevod Benediktova pravila (*Regula monasteriorum*) na starohrvatski, pisan i sačuvan glagoljicom.¹⁸ Hrvatski benediktinci glagoljaši su svjetski unikum.

U nas će neki samostani redovnika pavlina također biti glagoljaški, ali do kraja dosljedni glagoljaši bit će redovnici trećeg reda svetog Franje (franjevci trećoreci, Fratres Tertii ordinis regularis, zvani i Fratres Illyrici).¹⁹ Inače su općenito franjevci među Hrvatima, i oni konventualske i oni opservantske predaje, bili na strani latinaša: na otoku Krku je takav samostan franjevaca konventualaca u gradu (do 1781, koji dvije godine kasnije prelazi u ruke trećorecima glagoljašima ostajući njihov do danas)²⁰ kao i opservantski samostan na Košljunu (ranija benediktinska opatija, od 15. stoljeća franjevački).²¹

Zapadni je utjecaj na glagoljaške krajeve bio vrlo snažan. Dosta se sjetiti kako je ovo područje granično: to su rubne strane slavenstva uopće, jako izložene nadmoćnoj kulturi Italije (naročito Venecije koja posize za njima već u prvom tisućljeću da bi u priobalnom i otočnom dijelu primorske Hrvatske ostala gospodaricom sve do Napoleona, 1797. godine) ili društveno-političkom utjecaju germanskoga svijeta. Tako je

bilo sa zapadne strane; prema sjeveru je stajala moćna ugarska država a prema istoku u toku kasnijeg srednjeg vijeka prodorna barijera osmanlijskih osvajača (napose poslije bitke na Kosovu 1389. godine, pada Bosne 1463. i bitke na Krbavskom polju 1493).

Najustrajnji gajitelji i prenosioci glagoljske tradicije bili su liturgijski službenici: svećenici (popovi, plovani) i pripravnici na svećenstvo (žakni), mnogogdje udruženi u mjesne kaptole („kler“). Njihova dnevna, a napose nedjeljna i blagdanska služba u crkvi uvjetovala je trajno korištenje predane slavenske baštine, njeno izvođenje i postupno razvijanje.

Danas nije lako ustanoviti kako se ta liturgijska praksa vršila od početka u glagoljaškim župama, jer nam se malo davnih spomenika sačuvalo. Po onome što ipak znamo (npr. *Kločev glagoljaš* iz 10/11. stoljeća, odlomci u *Grškoviće* i u *Mihanovićevu apostolu* – oba iz 12. stoljeća, te *Omišaljski odlomak apostola* zajedno s dijelovima *I. novljanskog brevijara* i glagoljskim *Fragmentom br. 54*, čuvanim u JAZU u Zagrebu)²² naziru se znakovi istočnih elemenata, kojih je prema tome u starijim vremenima moralo biti više. Odlučujući udar toj vrsti nasljeđa (koje je po svojoj prilici izravno potjecalo iz ostavštine Svete braće) došao je u 12./13. stoljeću, kad se u naš glagoljaški svijet uveo nov tip liturgijske knjige, u to doba Zapadom ponajvećma širen zalaganjem novih katoličkih redova, dominikanskog i franjevačkog. Bio je to tzv. cjelovit misal (*Missale plenarium*, *Missale secundum consuetudinem curiae Romanae*, glagoljski: *Misal po zakonu rimskago dvora*) i brevijar (*Brvijal po zakonu rimskago dvora*). Bile su to knjige koje su u jedan svezak objedinile raznoliku građu koja je ranije pripadala većem broju odjelitih knjiga (psaltiru, lekcionaru, antifonaru itd.).

Prihvatanje novog predloška zapadne Crkve uzrokovalo je silom prilika nestanak većine starijih knjiga, a uz to potaklo znatnu produkciju vrsnih domaćih (mladih) rukopisa.²³ Postupnim razvojem staroslavenskog jezika na hrvatskom tlu, navlastito u to doba, stvara se tzv. „norma hrvatske redakcije crkvenog slavenskog jezika“ (pored zamjene prvotnih nazala: *ę* i *q* sa *e* i *u*, dotično prijelaza glasa *y* u *i*, što se dogodilo već kod prvog susreta ćirilometodske matice s našim tлом; odsada taj proces prilagodbe teče dalje u morfološkom, sintaktičkom i leksičkom pogledu, približujući crkveni jezik, dakle liturgijsku glagoljsku normu, mlađim i narodnim svojstvima govora). Jezik glagoljaša nije međutim nikad bio onako kruto fiksiran kao npr. latinski.

Zahvat naime koji je u prilog narodu suvremenog jezika proveo Konstantin-Ćiril kad je grčke jezične elemente različitog vremena, postanja i razvojnog stupnja (jer pored tekstova starozavjetnog prijevoda Sedamdesetorice, Septuaginta, i novozavjetne *koiné*, bilo je tu liturgijske proze i pjesničke grade mladih vremenâ – s gotovo tisuću godina razlike), taj zahvat značio je zapravo niveliranje raznih unutrašnjih razlika grčkoga predloška. Taj dinamični impuls neće u glagoljskoj tradiciji skoro nikad iščeznuti: uvijek će glagoljaš osjećati nuždu da mu liturgijski izraz bude što bliži narodu, da mu bude razumljiv, pa će ga u skladu s time i ažurirati.

Poslije Tridentskog sabora (1545–1563) i njegove odredbe o jeziku u misi,²⁴ pitanje *liturgijskog jezika* shvatilo se, doduše, šire nego u doba „trojezičnika“ u 9. stoljeću,

ali i tada u smislu starih jezika koje je Crkva u starini priznavala, a koji su tada bili *neživi*, pa se u tom vidiku stao poimati i staroslavenski: smio je biti liturgijskim jezikom ukoliko je bio jezik vlastitih početaka. Pod utjecajem grkosjedinjenih Rusina Zbor za širenje vjere (*S. Congregatio de propaganda fide*) u Rimu uzeo je poslije Tridentskog sabora ruski tip starocrkvenoslavenskoga za uzorit liturgijski jezik svih Slavena.²⁵ Pod tim utjecajem provedena je u toku 17. i 18. stoljeća rusifikacija hrvatskih glagoljaških liturgijskih knjiga, tj. misala i brevijara, pod vodstvom R. Levakovića, I. Paštrića i M. Karamana. Plod je toga zahvata bio udaljšavanje od narodnog duha, odstup od tradicije i malo zadovoljšavajuće rješenje. S gledišta ćirilometodskih kriterija to je znaćilo nazadovanje od bitnoga, tj. od razumljivosti i komunikativnosti.

U tom smjeru konstitucija pape Benedikta XIV. (1740–1758) „*Ex pastoralis*” (1754) oznaćuje zadnji domet suženja: liturgijskim je priznat samo stari i glagoljškim pismenima izražen jezik, dok je govorni jezik s latinićnim pismom (u tzv. *Šćavetu* – Schiavetto) zabranjen.²⁶ Na toj crti nastajali su svi naknadni pokušaji reguliranja glagoljaškog prava u dotićnim hrvatskim biskupijama (od tršćanske, koparske i drugih u Istri, preko kvarnerskih: krćke, osorske i rapske te senjske i krbavske ili modruške sve do zadarske, šibenske, splitske i makarske). Liturgijskim jezikom priznat je u naćelo *mrtvi jezik* kakav je bio i latinski. Naćelo suvremenosti i razumljivosti, kako su ga poimali Ćiril i Metod, bilo je ųrtvovano.

Međutim, upotreba Šćaveta, tj. liturgijske hrestomatije s razmjerno bogatim repertorijem bogosluųnih biblijskih ćitanja i drugih euholoških, pjevnih i ritualnih sadrųaja na ųivom jeziku katolićkih Hrvata, nije prestajala. Nikavši negdje u 14. stoljeću, Šćavet će, unatoć oporbama, opstati do najnovijih dana ćuvajući, rekli bismo, najvjernije suvremenost kao izvornu vrednotu ćirilometodske inspiracije među Slave-nima.²⁷ Iz istih postavki nikao je i hrvatski obrednik-ritual (Rim, 1640) a u novije vrijeme Hrvatski bogosluųbenik (znaćajna su mu bila zadarska izdanja). Dijelovi liturgijskih ćina pjevali su se tako sve do reformnih zahvata nakon Drugog vatikanskog sabora (1962–1965).

Na taj naćin naši su krajevi koncilsku inovaciju doćekali višestruko: s jedne strane posjedujući integralnu liturgijsku praksu – bar kao pravo – na starocrkvenoslavenskom jeziku hrvatske redakcije po normi iz kasnoga srednjeg vijeka, a s druge strane posjedujući takoder, ali ne integralno, znatan dio liturgijskog repertorija na ųivom suvremenom jeziku (obrednik, lekcionar, dijelovi ćasoslova). Ukoliko se liturgijski jezik suųavao na misu, onda smo za središnju euharistijsku molitvu (kanon, anaforu) imali samo glagoljško rješenje. U tom rudimentu je, dakle, kroz gotovo jedanaest stoljeća opstala u Hrvata trajno ųiva drevna slavenska rijeć, ona koja je po moravskim ravnima ili rimskim bazilikama odjekivala u dalekom 9. stoljeću iz usta slavenskih ućitelja i njihovih prvih ućenika: Gospodi, pomiluj – Oće naš, iųe jesi – Blagosloven gredy v̅b ime Gospodne...

Od tih prastarih vremena saćuvala je hrvatskoglagoļjska liturgijska predaja, više nesvjesno nego svjesno, još dosta elemenata koji vuku lozu od zajednićkih izvora u doba moravske misije. Navest ćemo neke:

1. Tekstove Biblije, napose evanđelja, apostole i psaltire, dobrim su dijelom prevela još Sveta braća;²⁸

2. Grčka verzija izgovora i grafije biblijskih imena, značajnih za kršćanstvo: npr. Isus (ne Jezus), Josip ili Osip (ne Jozef), Ilija (ne Elija); ovamo idu još: Irud (ne Herod), Jerusolim (ne Jeruzalem), Jelisavta (ne Elizabeta), Vitliom (ne Betlehem), Mihovil (ne Mihael), Kliment-Kliman-Klimant (ne Klement) i tako redom. Tu su također riječi: koludrica, mostir i pop (koje su se na Krku očuvala normalne do danas)!

3. Neke rijetke antologijske jedinice u liturgiji, kao što je npr. uskrсна pjesma, zapravo splet istočnih tropara, što počinje stihom: *Hrb stb vb skrb se iz mrtvihb* (sačuvana u III. vrbničkom brevijaru i u prvotisku Misala 1483);²⁹

4. Štovanje svete braće Ćirila i Metodija (Kurila);³⁰

5. Ovamo bez dvojbe ide i osebujni liturgijski melos koji je sve do danas ostao živ u glagoljaškim župama (napose na Krku).

Tim sumarnim nabravljenjem, specifičnosti dakako nisu iscrpljene.

ZAKLJUČAK

Iako, gledano tekstualno, od Ćirila i Metodija do naših dana nije ostalo mnogo; iako im ni štovanje u nas nije bilo općenito rašireno i priznato; iako od njihove duhovnosti, zasnovane na štovanju božanske mudrosti (Sofije),³¹ nije tako reći ostalo ni traga — jedno se od njih sve do nas uporno prenosilo, predavano od koljena do koljena kroz liturgiju: svijest da i ovaj narod (a to znači: svaki narod) ima pravo bogoslužje vršiti na svome, to jest sebi razumljivom jeziku.

Ako glagoljaši i nisu u drugom uspjeli, taj je uspjeh tolik da im ovaj naraštaj mora odati priznanje: bili su pioniri novih vremena. Što su drugi, i najveći narodi, dočekali istom na pragu trećeg milenija, u 20. stoljeću, oni su imali već u 9. a po našim stranama sigurno u 10. stoljeću, dakle još u doba prvog tisućljeća naše ere.

- 1 Navodi se prema izdanju: F. GRIVEC-F. TOMŠIĆ, Konstantin i Metodije Solunjani. Izvori u: Radovi Staroslavenskog instituta 4, Zagreb 1960. Kratice: ŽK – Žitije Konstantinovo (Čirilovo); ŽM – Žitije Metodijevo.
- 2 Vidi zbornik radova Simpozija u: Slovo 21, Zagreb 1971.
- 3 Usp. M. PELOZA, Riječka metropolija. Prošlost i sadašnjost. Bibliografija. Karte. Rijeka 1973. str. 29; J. FUČAK, Šest stoljeća hrvatskog lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskog glagoljaštva (= *Analecta croatica christiana* 7), KS, Zagreb 1975, str. 182, v. također 168ss.
- 4 U govoru o jeziku u bogoslužju (de lingua in cultu adhibenda) G. B. MONTINI zalagao se za ovo: „Non enim licet nobis oblivisci quod S. Paulus in cap. 14, 1. (ad Cor(inthios) disertè docet, scilicet affirmat eum qui orat in Ecclesia, mente intelligere debere id, quod ore affirmat et respondere 'Amen' scientem quid dicat. Liturgia nempe pro hominibus est instituta, non homines pro liturgia...”: ACTA SYNODALIA SACROSANCTI CONCILII OECUMENICI VATICANI II, vol. I, periodus I, pars I. Typis polyglottis vaticanis 1970, str. 114–135.
- 5 ŽK 16, 21–58 (s doslovnim staroslavenskim prijevodom 1 Kor 14,5–40; drugi biblijski navodi uzeti su iz Mt 5,45; Ps 96/95,1; 98/97,4; 66/65,4; 117/116,1; 150,5; Iv 1,12; 17,20s; Mt 28,18–20; Mk 16,15; Mt 23,13; Lk 11,52).
- 6 Tako ŽM 15,4: „Pbsaltyrb bo bē f'bk'bmō i evangelije šb apostoľmb i izbbranyimi službbami cbrkvbnyimi šb filosof'bm̄b prēložil'b pbr'bvēje.” Valja uzeti u obzir što tvrdi i ŽK 15,2: „Vb-skorē že vb šb crkovny činb prūmb nauči je utrbnici i časovomb i večer'nūi i pavečer'nici i taini služ'bē.”
- 7 S. RITIG, Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju sa osobitim obzirom na Hrvatsku, I sveska (863–1248), Zagreb 1910, str. 3–19; J. VAJS, uvod i bilješke u djelu: J. DOBROVSKÝ, Cyril a Metod, apostoľovē slovanštī, Praha 2 1948, str. 155 i 168; usp. također V. ŠTEFANIĆ, Tisuću i sto godina od moravske misije, u: Slovo 13, 1963, str. 22. Bogoslužje je moglo biti višejezično, a po tom i raznoobredno, kako se zaključuje iz ŽM 17,11: „(poslije Metodijeve smrti) učenici dostoiny čbsti šb tvoriv'š se i služobu cbrkvbnoju latinbsky i grč'bsky i slovēnbsky šbrēbīša i položiša i vb šborb'nēi cbrk'bvī”.
- 8 Ljetopis popa Dukljanina, izd. V. MOŠIN, MH, Zagreb 1950, str. 48–49. Hrvatska verzija isto mjesto preriče ovako: „Sveti muž Kostanc naredi popove i knjigu harvacku i istumači iz grčkoga knjigu harvacku: istumači evanjelja i sve pistule crikvene, i tako staroga kako novoga zakona, i učini knjige s papinim dopušćenjem i naredi misu”, n. dj., izd. V. MOŠIN, str. 49. O tom: V. ŠTEFANIĆ, Hrvatska književnost srednjega vijeka (= Pet stoljeća hrvatske književnosti 1), Zora-MH, Zagreb 1969, str. 75 i nota 10; ISTI, Determinante hrvatskog glagolizma, u: Slovo 21 (= Zbornik radova prikazanih na simpoziju „Jedanaest stoljeća jedne velike tradicije” 21–28, IX 1969), Zagreb 1971, str. 15–16.
- 9 Nije bez temelja pretpostavka da je Konstantin prije dolaska u Rim složio plaidoyer u prilog slavenskog jezika u kršćanskom bogoslužju, temeljeći ga na svzemaljskoj dužnosti slavljenja Boga, dotično na dužnosti Crkve da uči sve narode (v. navode Biblije u argumentaciji u bilj. 5); F. GRIVEC naslućuje da se tragovi tih dokaza osjećaju u pismima pape Hadrijana II. Gloria in excelsis Deo (tekst u ŽM 8,5–16) i pape Ivana VIII. Sventopulku Industriae tuae (tekst: F. GRIVEC-F. TOMŠIĆ, n. dj. (bilj. 1), str. 72–73; ibid. 205, bilj. 3; usp. također V. ŠTEFANIĆ, n. čl. (bilj. 7), str. 11.
- 10 „Franci igitur... quotquot... ex presbyteris et diaconis iuniores erant, hos Iudaeis vendebant, Iudae sorte suspensioque dignissimi... Pauci vero minime erant sed, ut antea diximus, qui de altari erant, ad ducentos numerabantur. Quotquot vero doctorum tenebant ordinem, ut iste Gorasdu, cuius saepe facimus mentionem, quem ex Moravo oriundum et in utraque lingua slovenica graecaque versatissimum auctoritas Methodii ad sedem episcopatem evexit, cuius dein degradatione haereticorum malitia sedem dedecoravit; quales etiam Clemens presbyter, vir facundissimus, et Laurentius et Nahum et Angelarius; hos pluresque clari nominis alios, catenis ferreis victos, in carceribus condiderunt... Post istas autem inhumanas plagas... militibus eos abducendos tradiderunt alium alio partium Istro (Danubio) adiacentium... Clemens, Nahum Angelariusque sibi adductis, via quae ducit ad Istrum pergebat...”: Žitije Klimentovo 11–15 (Vita Clementis Bulgariae: prema PG 126, 1194–1222 izd. F. GRIVEC-F. TOMŠIĆ, n. dj. str. 81); usp. V. ŠTEFANIĆ, Hrv. književnost sr. vijeka (bilj. 8) str. 7.
- 11 V. ŠTEFANIĆ, Tisuću i sto godina... (v. bilj. 7), str. 18, 32–33; N. KLAIĆ, Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva u X. i XI. stoljeću, u: Slovo 15–16, 1965, str. 242. – Konačni udarac prisutnosti učenika Svete braće u Podunavlju zadala je provala Mađara (Ugra) godine 896.

- 12 O njihovoj epigrafskoj vrijednosti: B. FUČIĆ, Najstariji hrvatski glagoljski natpisi, u: Slovo 21, 1971, 227–254; N. KLAJIĆ, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Školska knjiga, Zagreb 1975, str. 395–408.
- 13 Pismo splitskom nadbiskupu Ivanu i svim sufraganima (oko 925) i pismo kralju Tomislavu, vojvodi zahumskom Mihajlu, splitskom nadbiskupu Ivanu, biskupima, županima, svećenstvu i narodu Hrvatske i Dalmacije (925): izd. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. 1. (743–1100), redigir M. Kostrenčić, coll. J. STIPIŠIĆ-M. ŠAMŠALOVIĆ, JAZU, Zagreb 1967 (u daljnjem tekstu: CD I), br. 22 i 24, str. 29–30 i 34; osim toga: zaključci 1. crkvenog sabora u Splitu (takoder 925): br. 23, str. 31–32.
- 14 Ivan X. kralju Tomislavu itd.: CD I, 24, str. 34 (v. bilj. 15).
- 15 Ivan X. nadbiskupu Ivanu: CD I, 22, str. 30; slično u drugom pismu: „Quis etenim specialis filius sancte Romane ecclesie, sicut uos estis, in barbara seu sclauinica lingua deo sacrificium offerre delectatur? Non quippe ambigo, ut in eis aliud maneant, qui in slauinica lingua sacrificare contendit nisi illud quod scriptum est: 'Ex nobis exierunt et non sunt ex nobis, nam si ex nobis essent manerent utique nobiscum' (1 Iv 2,19), nisi in nostra conuersatione et lingua. Unde iterum atque iterum uos monemus, dilectissimi filii, ut in nostra conuersatione maneatis et linguam et precepta reuendissimorum episcoporum, Ioannis scilicet... et Leonis... in omnibus nobis creduli atque perspiciaci industria suffulti audiat: CD I, 24, str. 34. U tom smjeru ide i 10. zaključak 1. splitskog sabora: „Ut nullus episcopus nostre prouintie audeat in quolibet gradu slauinica lingua promouere, tantum in clericatu et monachato deo deseruire. Nec in sua ecclesia sinat eum missas facere, preter si necessitatem sacerdotum haberent...”: CD I, 23, str. 32. Problem je preko 130 godina ostao neriješen, jer crkveni sabor u doba pape Aleksandra II. (1061–1073) određuje opet: „Item Sclauos, nisi latinis litteras didicerint, ad sacros ordines promoueri... amodo omnimodo prohibemus”: CD I, 67, str. 96; stoviše, ostao je — čini se — prisutan neki drukčiji stil življenja, možda istočnjački: „Si quis clericorum amodo barbam uel comam nutrierit, in ecclesia intrandi facultatem non habeat et canonicè uindictæ pro suo quisque gradu subiaceat”: n. mj. 95.
- 16 V. ŠTEFANIĆ, Glagoljski rukopisi otoka Krka, JAZU, Zagreb 1960, str. 15; tekst: L. JELIĆ, Fontes liturgiae glagolitico-romanae, Veglae (Krk) 1906, str. 9–10,5.
- 17 L. JELIĆ, Fontes liturgiae glagolitico-romanae, Veglae (Krk) 1906, str. 9,3; S. RITIG, n. dj. (bilj. 7), str. 215–224.
- 18 I. OSTOJIĆ, Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. III, Split 1965, str. 361–533.
- 19 S. IVANČIĆ, Povjestne crte o samostanskom III redu sv. o. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagolice u istoj redodržavi sa priložima, Zadar 1910.
- 20 S. IVANČIĆ, n. dj. 228–231; M. BOLONIĆ-I. ŽIC ROKOV, Otok Krk kroz vjekove (= Analecta croatica christiana 9), KS, Zagreb 1977, str. 149–150, 277–278.
- 21 M. BOLONIĆ-I. ŽIC ROKOV, n. dj. 150. 326–327; T. VELNIĆ, Košljun kod Punta na otoku Krku, Dakovo 1966.
- 22 Kločev glagoljaš pisan prema predlošku iz 9/10. st. čuvao se na o. Krku u ostavštini kneza Ivana Frankapana (Frankopana, možda na Košljunu); po sadržaju je homilijar (možda ostatak Paterikona ili Otčobčeskyh knigy, o kojima govori ŽM 15,5); V. ŠTEFANIĆ, Novija istraživanja o Kločevu glagoljašu, u: Slovo 2, 1953, 67–74; J. VRANA, Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar (= SANU, Posebna izdanja, knj. 484, Odeljenja jezika i književnosti, knj. 24), Beograd 1975, str. 13–16. — Grškovičev odlomak Apostola iz poč. 12. st. ide u red najstarijih spomenika glagoljice u Hrvatskoj, naden je u Vrbniku na Krku: V. JAGIĆ, Grškovičev odlomak glagolskog apostola, Starine 26, Zagreb 1893; J. VRANA, n. mj. 21–24; Mihanovičev odlomak naden je nalijepljen na korice čirilske krmčije, prepisane godine 1262. u Ilovici za manastir sv. Arhandela u Privlaci u Boki Kotorskoj: V. ŠTEFANIĆ, Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, sv. I, Zagreb 1969, str. 39–40; J. VRANA, n. mj. 21–24; Omišaljski odlomak Apostola, srodan nekim dijelovima I. novljanskog brevijara i Fragmentu JAZU br. 54: V. ŠTEFANIĆ, n. dj. (bilj. 16), str. 196–200 (upućuje na istočne izvore: sličan način priređivanja Biblije održao se u Rusiji sve do 18. st.). U ovu skupinu tekstova ide i starohrvatski evanđelistar: na temelju detaljne prouke J. VRANA, n. dj., došao je do zaključka da je „najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar (tj. onaj što se nalazi u najstarijem našem misalu, tzv. Omišaljskom ili Vatic. Illir. 4: primj. A. B.) prenesen s moravsko-panonskog područja kao nastavak zapadnog evanđelistara, koji je još za života Metodijeva bio sastavljen iz duljeg istočnoga evanđelistara, prvoga staroslavenskog prijevoda Evandjelja, koji je potekao iz Konstantinova pera” (45); budući da je „bio prenesen neposredno iz Moravske ili Panonije, pa nije bio podvrgnut kasnijim revizijama koje su od kraja 9. do početka 11. stoljeća bile izvršene na bugarsko-makedonskom (i srpskom) tlu, tekst Omišaljskog evanđelistara tamo gdje se slaže bar s jednim istočnim Evan-

- deljem smatram najstarijim sačuvanim staroslavenskim prijevodom Evandjelja" (51)! Osim Evangelistara omišalskog, iz moravsko-panonske epohe potječu (nešto pomlađeni) i evangelistari sadržani u misalima Novakovu, ročkom i ljubljanskom (63–65). Hrvatski su glagoljaši, dakle, do naših dana čuvali izvorni staroslavenski prijevod Evandjelja. Po svojoj prilici, isto treba reći za prijevod psaltira.
- 23 J. TANDARIĆ, Staroslavenski jezik hrvatskih glagoljaša, u: Osmi međunarodni slavistički kongres, Zagreb 3–9. IX. 1978. Ljubljana, Prilozi (= Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva 5), Hrvatsko filološko društvo, Zagreb 1979, str. 116–118.
- 24 Sessio XXII. (1562): De missae sacrificio, cap. 8: „Etsi missa magnam contineat populi fidelis eruditionem, non tamen expedire visum est patribus, ut vulgari passim lingua celebraretur... retento ubique cuiusque antiquo et a sancta Romana ecclesia, omnium ecclesiarum matre et magistra, probato ritu...": H. DENZINGER-A. SCHÖNMETZER, *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Herder, Barcinone-Friburgi Br.-Romae-Neo-Eboraci ³⁴1967, n. 1749 (946); ili kanon 9: „Si quis dixerit Ecclesiae Romanae ritum, quo submissa voce pars canonis et verba consecrationis proferuntur, damndandum esse; aut lingua tantum vulgari missam celebrari debere... anathema sit": n. mj. 1759 (956); J. FUČAK, n. dj. (bilj. 2), str. 62ss; H. A. P. SCHMIDT, *Introductio in liturgiam occidentalem*, Herder, Romae-Friburgi Br.-Barcinone, 1962 (ed. phototypica), str. 209 i nota 1.
- 25 J. FUČAK, n. dj. (bilj. 2), str. 110–113.
- 26 J. FUČAK, n. dj., str. 122–123.
- 27 J. FUČAK, n. dj., passim.
- 28 Za glagoljski evangelistar to je dokazao J. VRANA, n. dj. (bilj. 22).
- 29 Temeljita prouka pjesme: M. PANTELIĆ, Elementi bizantske himnologije u hrvatsko-glagoljskoj himni H(rbst) v(b)skr(b)se iz mrtvih, u: Slovo 17, 1967, 37–59; ISTA, Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368., u: Radovi Staroslavenskog instituta 6, Zagreb 1967, str. 22. 86. 94–95; V. PREMUDA, Uskrсна sekvencija, u: Vjesnik Staroslavenske akademije u Krku za godinu 1912, Krk 1913, 44–49. 123 (dodaci i dopune); ISTI, Staroslavenska sekvencija Hrst vaskrse, u: Sveta Cecilija 21, 1927, str. 164–166; za grčke izvore: J. MATEOS, *Le Typicon de la Grande Église*. Ms. Saint-Croix no. 40 (Xe siècle) (= *Orientalia christiana analecta* 116, tome II), Roma 1963. – Rukopisni zapis nalazi se u III. vrbničkom brevijaru (15. st.) ff. 174a–174c; u Molitvenom priručniku iz Vrbnika (18. st.), f. 10: o tom V. ŠTEFANIĆ, n. dj. (bilj. 16), str. 415–416; te u prijepisu Pisme duhovne žakna Antona Nišrara iz Omišlja (1791), str. 72–74; V. ŠTEFANIĆ, n. dj. 266–267. Himan je otisnut prvi put u prvotisku Misala godine 1483. (ff. 201d–202a); V. ŠTEFANIĆ, n. dj. (bilj. 8), str. 361–363.
- 30 Usp. V. ŠTEFANIĆ, Tisuću i sto godina... (bilj. 7), 34–41.
- 31 F. GRIVEC, Zaroka sv. Cirila s Sofijo, u: Bogoslovni vestnik, Ljubljana 1935, 82–94; Cirilove pradedske časti: tu 1935, 211–213; De fontibus theologiae ss. Cyrilli et Methodii: Acta conventus Velehradensis 1936, 13–22; Constantini philosophia atque honores praeavitii, u: Radovi Staroslavenskog instituta 4, 1960, 240–246; F. GNIDOVEC, Vpliv sv. Gregorija Naz. na sv. Cirila in Metodija, Ljubljana 1942.

SUMMARY

The continuity of glagolitic tradition in liturgy

The terms „glagolitsa”, „glagoljaši”, „glagolitic”, are not merely linguistic expressions but have also a liturgic connotation; from the very beginning (already at the time of the Solun brothers' mission to Moravia) glagolitic writing and its instruction were considered indispensable in liturgy. The glagolitic heritage in its earliest form, i. e. in the spirit of Constantine's conception, assumed the form of the old-Slavic language, contemporary to the period, or of the language which the people understood. Throughout the evolution of this tradition, there was a constant tension between the fundamental logic that, according to the nature of things and the requirements of the Book of Revelations (e. g. 1Cor. 14) „the liturgical language” was the language popularly understood, thus, the old-Slavic language in Croatian version developed side by side with the popular language; and between the officially proclaimed „liturgic language” which was for centuries considered in the Church a dead language.

Later, in order to retain its privileges, those who adopted the glagolitsa preferred to keep the old-Slavic language on a certain level, in a definite medieval version on Croatian soil, rather than to lose all rights by supporting the principle of comprehensibility (by which originated and was widely circulated, for example, the Šćavet – a separate chrestomathy of prayers, readings and songs, together with extracts from the Ritual in the living language).

In the Second Vatican Council, the appearance of the glagolitsa within the realm of western Latin liturgy caused a major debate concerning the possibility and reasonableness of introducing living languages, popularly understood, into the world liturgy.